

WERONIKA DRAGAN

Uniwersytet Śląski

ODRĘBNOŚĆ OSIEDLA ROBOTNICZEGO JAKO JEDNOSTKI MIESZKANIOWEJ MIASTA – PRZYKŁAD RUDY ŚLĄSKIEJ

Abstract: The Distinctness of the Workers Settlement as a Housing Estate of the City – Ruda Śląska Case Study. The paper shows the issue of the workers settlements autonomy as a housing estate. The study was conducted in Ruda Śląska town, because this town is a typical example of the multicenter town developed in the era of workers settlements industrialization. A significant number of patronage settlements allowed to try to determine their distinctiveness in respect of their neighborhood or related to town district. Researched issue was presented by three aspects: indicating the urban and architectural contrasts, studying of the internal urban pattern of settlements and by indicating the specific nature of backyards in the workers settlements complexes. Detailed studies were related to urban interiors and their infrastructure and organization in the context of social relations. Contemporary the workers settlements are an important heritage of the industrial period in Ruda Śląska town and in others Upper Silesian towns, and they are often characterized by interesting urban-architectural values. Unfortunately, the most of the researched settlements have never been modernized, and therefore they are systematic degrade, both in housing substance and public spaces.

Keywords: Backyard, housing estate, Ruda Śląska town, spatial organization, urban pattern, workers settlement.

Wprowadzenie

Industrialna przeszłość miast konurbacji katowickiej przyczyniła się do powstania policentrycznej struktury wewnętrznej tworzonej przez liczne osiedla robotnicze, które bardzo często zachowały do dzisiaj swą specyfikę i odrębność urbanistyczną. Przybierały one zarówno układy o czytelnym zarysie, jak i o zabudowie rozproszonej najczęściej wokół głównego zakładu pracy. Typowym obiektem tworzącym zabudowę pochodzącą z XIX w. i początków XX w. jest kamienica (tzw. familok). Obecnie jest to historyczna i wartościowa zabudowa, a tym samym bardzo często zabytkowa oraz obciążona problemami finansowymi, społecznymi i budowlanymi [Rumińska 2013].

Jak pisze Smółka-Franke [2016] w krajobrazie miast śląskich osiedla robotnicze są określane dzisiaj jako „żywe skanseny”. Niemal każde miasto regionu górnośląskiego oraz Zagłębia Dąbrowskiego w swoich granicach posiada tego typu zabytki. Jednak niejednokrotnie różnią się one typem zabudowy, standardem mieszkań oraz stopniem i stanem zachowania w przestrzeni miejskiej [Chmielewska 2009]. Niestety również faktem jest, że przez wiele lat, a często wręcz od momentu budowy, nikt tej substancji nie modernizował [Klajmon 2005]. Drugim aspektem jest z kolei chaotyczny rozwój przestrzenny miast, który przyczynił się do zatarcia układów przestrzennych osiedli patronackich, ale też wzmocnił ich odrębność urbanistyczno-społeczną w stosunku do otoczenia.

Celem badań było wskazanie osiedli robotniczych w przestrzeni Rudy Śląskiej, których zespół budynków tworzy zwarty układ urbanistyczny, tym samym tworząc odrębną jednostkę mieszkaniową. Ponadto podjęto próbę identyfikacji elementów wpływających na kształtowanie się relacji między mieszkańcami osiedla oraz dodatkowo wskazano obiekty kontrastujące z zasadniczą zabudową badanych osiedli patronackich. Całość szczegółowych badań dotyczy podwórzy osiedli robotniczych jako wnętrza urbanistycznego, czyli przestrzeni ograniczonej czytelnymi i wyraźnie widocznymi ścianami, między którymi mogą jednak występować przerwy [Wejchert 1984]. W tak pojętym podwórzu powinny zachodzić interakcje społeczne przy określonym zagospodarowaniu przestrzennym badanej przestrzeni. W tym miejscu zasadnym staje się postawienie pytania, czy badane osiedla robotnicze na swoich podwórzach posiadają infrastrukturę umożliwiającą kształtowanie relacji międzysąsiedzkich?

Podjęty w prezentowanej pracy problem badawczy dotyczy odczytania odrębności osiedli robotniczych przez specyfikę ich lokalizacji komunikacyjnej, urbanistycznej, przyrodniczej oraz gospodarczej, a także przez zagospodarowanie podwórzy oraz współczesnego kształtowania przestrzeni osiedla. W analizie odwołano się do osiedla jako specyficznej jednostki mieszkaniowej kształtowanej przez układ i formę zabudowy, a także przez oddziaływanie mieszkańców tej jednostki, zarządców terenu oraz otoczenia, w którym się znajduje konkretne osiedle.

1. Lokalizacja osiedla robotniczego i jego odrębność w strukturze Rudy Śląskiej

Badania na potrzeby opracowania zostały przeprowadzone w Rudzie Śląskiej, gdyż miasto to cechuje się wybitną policentrycznością swojej wewnętrznej struktury. Większość zachowanych do czasów współczesnych osiedli patronackich powstało między połową XIX w. a okresem międzywojennym dla pracowników macierzystego zakładu przemysłowego. Kolonie robotnicze, składające się później na odrębne miejscowości, a obecnie stanowiące dzielnice badanego ośrodka, często przybierały nazwę głównego zakładu pracy. Do przykładów można zaliczyć m.in. Thürzo (Huta Thürzo),

Morgenroth (huta Morgenroth) Gute Hoffnung (huta Gute Hoffnung), czy Carls (huta Carls), a także Antoninenhütte (dzisiaj dzielnica Wirek), Friedens-Hütte (Huta Pokój, Nowy Bytom) oraz Godullahütte (Godula) [*Flötzkarte des...* 1902]. Zarówno osiedla patronackie, jak i zakłady przemysłowe, przyczyniły się do kształtowania struktur odrębnych miejscowości, w związku z czym pod koniec XIX w. na obszarze dzisiejszej Rudy Śląskiej funkcjonowało kilka gmin (Bielszowice, Bykowina, Halemba, Kochłowice, Orzegów wraz z majątkiem, Ruda) i obszarów dworskich (Halemba, Radoszowy, Huta Antonina – Wirek). Ponadto cały złożony układ miasta w dzisiejszych jego granicach administracyjnych był ówczesnie rozdzielony między trzy powiaty: zabrzański, katowicki i bytomski (ryc. 1). Skompilowaną sytuację administracyjną wprowadzało dodatkowo przynależenie tzw. Czarnego Lasu (kompleks leśny wraz m.in. z hutą i kopalnią „Pokój”) do miasta Bytomia [Jaros 1970].

W latach 40. XX w. ukształtował się układ wielośrodkowy składający się z sieci osiedli robotniczych i miejscowości przemysłowych połączonych ze sobą kilkoma głównymi ulicami oraz dobrze rozwiniętą infrastrukturą kolejową – głównie liniami o przeznaczeniu towarowym oraz bardzo licznymi bocznkami prowadzącymi do zakładów hutniczych i górniczych [*Topographische Karte...* 1940, 1942, 1943]. Natomiast w otoczeniu ówczesnych kolonii robotniczych znajdowały się zwałowiska odpadów poprzemysłowych, głównie w środkowej i północnej części dzisiejszej Rudy Śląskiej (Goduli, Rudy, Wirka, Nowego Bytomia), a także kompleksy leśne i ciek, zwłaszcza w części południowej – Halemba, Kochłowice, ale również w obrębie Czarnego Lasu (część Nowego Bytomia). W kolejnych etapach rozwoju przestrzennego na powyższy układ zostały nałożone nowe warstwy użytkowania terenu. Po II wojnie światowej nastąpił rozwój różnych rodzajów form zagospodarowania przestrzennego, które silnie kontrastują z historyczną zabudową na terenie badanego miasta, podobnie jak i w przypadku innych ośrodków osadniczych w Polsce. W przypadku Rudy Śląskiej do tego typu obiektów zlokalizowanych bezpośrednio w otoczeniu osiedli robotniczych zalicza się (tab. 1):

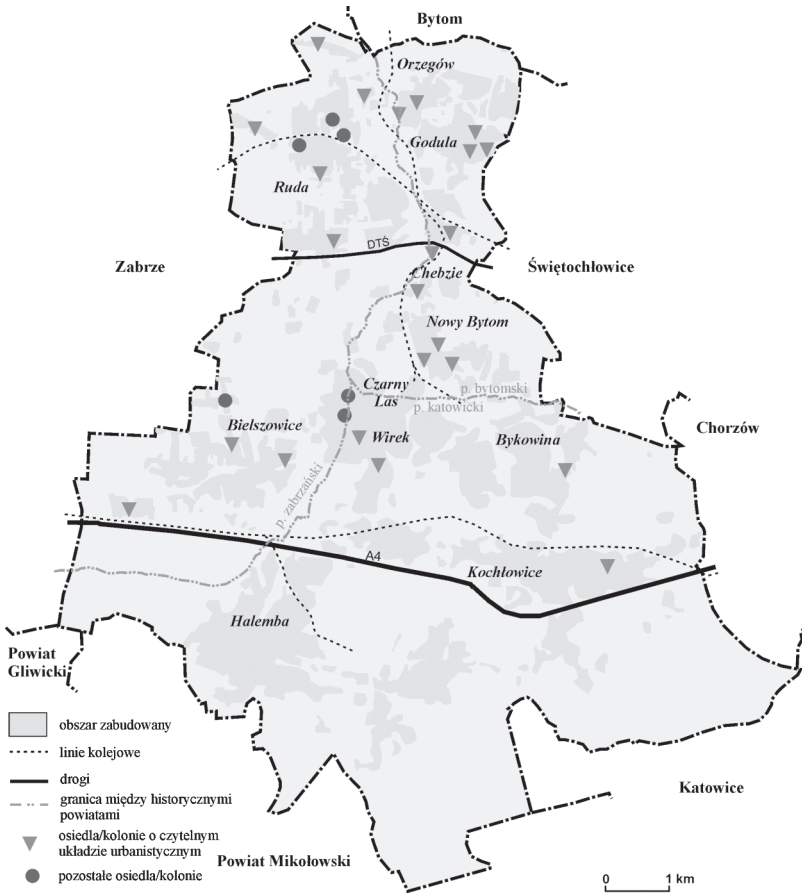
- drogi szybkiego ruchu,
- zabudowę blokową z wielkiej płyty,
- zabudowę handlu wielkopowierzchniowego,
- zakłady przemysłowe,
- ogródki działkowe.

Rozbudowa powyższych form zagospodarowania przestrzennego w sąsiedztwie historycznych osiedli patronackich przyczyniła się do izolacji tej jednostki mieszkaniowej względem całości układu danej dzielnicy. W ten sposób wytworzyły się granice urbanistyczne (nierazko stanowiące barierę przestrzenną) sprzyjające kształtowaniu się silnej tożsamości miejsca wewnątrz enklaw stanowiących osiedla robotnicze. Najsilniej zakorzenionym i mogłoby się wydawać zasadnym jest sąsiedztwo zakładu przemysłowego, jednak rozbudowane w możliwie maksymalny sposób (w okresie gospodarki centralnie planowanej) stanowią one dominantę krajobrazową. Ponadto

negatywnie oddziałują na infrastrukturę drogową, zabudowę, pogarszają estetykę danego miejsca oraz komfort życia mieszkańców. Na estetykę, jak i zaburzenie odczytu historycznej zabudowy miasta oddziałuje poza tym wielkopowierzchniowy handel, przede wszystkim przez swoją bryłę, często nawiązującą do blaszanego zupełnie bezstylowego czworoboku. Natomiast *stricte* fizyczną barierę (nie tylko dla osiedli robotniczych) stanowią drogi szybkiego ruchu, w przypadku Rudy Śląskiej jest to głównie Droga Trasa Średnicowa dzieląca miasto na dwie części (ryc. 1). Biegnie ona w przypadku osiedla robotniczego Carl Emanuel (w Rudzie) przez część dawnych zabudowań osiedla, natomiast w przypadku Morgenroth (w Chebziu) droga ta całkowicie oddzieliła osadę od pozostałej części dzielnicy, a jej komunikacja odbywa się za pomocą wiaduktów. Nie bez znaczenia są również główne drogi miasta, którymi odbywa się większość miejskiego i regionalnego ruchu w ciągach północ-południe oraz wschód-zachód Rudy Śląskiej (75% badanych osiedli położonych jest przy głównych drogach miasta).

Do zagospodarowania przestrzennego tworzącego granicę zarówno pod względem morfologicznym, jak i mentalnym, zaliczyć można także blokową zabudowę wielorodzinną z wielkiej płyty (typ ten zlokalizowany jest w sąsiedztwie aż 65% badanych osiedli robotniczych). W okresie gospodarki centralnie planowanej osiedla z wielkiej płyty sytuowano praktycznie wszędzie, w tym również w sąsiedztwie osiedli robotniczych, tak w formie swobodnie rozplanowanej zabudowy, jak i uzupełnienia (domknięcia) kwartałów zabudowy historycznej. Zabudowę blokową wykorzystywano ponadto powszechnie do zagospodarowywania pustych przestrzeni miejskich, często powstałych w wyniku uprzednich wyburzeń zabudowy historycznej. Zderzenie mieszkańców z dwóch światów przyczyniło się tylko do zakonserwowania i pogłębienia odrębności osiedli poprzemysłowych względem osiedli z prefabrykatów. Widoczne jest to m.in. przez zachowanie własnego stylu życia przejawiającego się w zagospodarowaniu podwórzy i silnego utożsamiania się z miejscem zamieszkania społeczności kamienic (familoków). To właśnie na samym styku balkonów i podwórzy uwidacznia się najsilniej istniejący kontrast między tymi dwoma jednostkami mieszkaniowymi.

Ostatnim wyróżnionym elementem są natomiast ogródki działkowe, które stanowiąc mogą barierę dla swobodnego ruchu mieszkańców osiedli, jednak nie wpływają na pogorszenie estetyki historycznych osiedli patronackich (pod warunkiem, że są dobrze utrzymane). Tego typu tereny miejskiej zieleni urządzonej powstały jednak w ukierunkowaniu na umożliwienie dostępu do terenów rekreacyjno-zielonych mieszkańcom osiedli pochodzących z okresu socjalistycznego. Różnorodność form użytkowania tego typu obszarów może prowadzić do zaistnienia pewnych konfliktów między mieszkańcami poszczególnych osiedli mieszkaniowych. Ponadto granica wykreowana przez płot ogródków działkowych domyka niejednokrotnie przestrzeń osiedli patronackich nadając jej bardziej kameralnego charakteru.

Ryc. 1. Rozmieszczenie osiedli robotniczych Rudy Śląskiej

Źródło: Opracowanie własne (ryc. 1-3).

2. Układ oraz zagospodarowanie przestrzenne osiedli robotniczych Rudy Śląskiej

Na odrębność przestrzenną badanych jednostek mieszkaniowych, poza wskazanymi w poprzednim rozdziale kontrastami związanymi z zagospodarowaniem przestrzennym otoczenia osiedli robotniczych, składa się również ich wewnętrzna budowa. Układ i forma zabudowy jednostki oraz zagospodarowanie podwórzy jako wnętrz urbanistycznych tworzą wspólnie specyficzny i wyraźnie odrębny od otoczenia zespół. Te wspólne otwarte mikroprzestrzenie mogą mieć charakter: prywatny (ogrody przydomowe), półprywatny (place, dziedzińce), jak i publiczny (skwery), stanowią one ponadto niezwykle ważny element życia społecznego danego zespołu mieszka-

niowego. Współcześnie w skład Rudy Śląskiej wchodzi wiele kolonii robotnicze, a tak ukształtowany zlepieniec miejsko-wiejski pozwala na zachowanie odrębności danego osiedla robotniczego oraz mocnego zakorzenienia tożsamości lokalnej jego mieszkańców. Zidentyfikowano łącznie 30 istniejących osiedli robotniczych, w tym w 23 z nich można odczytać ukształtowany układ urbanistyczny lub jego zarys (ryc. 1). Osiedla te zlokalizowane są głównie w części północnej współczesnego obszaru miasta – w dzielnicach Chebzie, Godula, Orzegów, Ruda, oraz środkowej – Czarny Las, Bielszowice, Nowy Bytom, Wirek, a także w Kochłowicach (tab. 1).

Ponadto na obszarze Rudy Śląskiej występują tzw. domy uchodźców wybudowane *...z myślą o emigrujących z niemieckiej części Górnego Śląska powstańcach śląskich i polskich działaczach plebiscytowych* [<http://www.wirtualnaruda.pl/os-uchodzczy.htm>, dostęp: 9.04.2017 r.]. Również, jak w większości innych miast przemysłowych tak i na terenie Rudy Śląskiej budowano w latach 50-70 XX w. osiedla tzw. domków fińskich, m.in. dla górników kopalni Bielszowice, jednak ze względu na swoją powojenną genezę nie zostały one włączone do analizy w ramach opracowania.

2.1. Rozwiązania urbanistyczne – specyfika i różnorodność form

Badane osiedla robotnicze przedstawiają różne rozwiązania urbanistyczne oraz składają się z różnych form zabudowy jedno- i wielorodzinnej. Ponadto osiedla te posiadają różny stan techniczny zespołów mieszkaniowych, od zdekapitalizowanych (np. Chebzie, Carls, Morgenroth), przez przeciętny stan zabudowy (osiedle przy ul. Parkowej, Wojska Polskiego – zlokalizowane w pobliżu Urzędu Miasta), po takie, których część budynków została odnowiona (Kaufhaus, czy Carls Emanuel). Niewątpliwym problemem jest fakt, że bardzo często remont substancji mieszkaniowej ogranicza się jedynie do samych elewacji, bez ingerowania w klatki schodowe, czy stan mieszkań. W większości badanych przypadków osiedla wymagają odnowy przestrzeni publicznych, poprawy stanu technicznego budynków, usunięcia substandardów architektonicznych, a czasem wręcz uzupełnienia zabudowy lub stworzenia efektu domknięcia podwórza, tak by stało się bardziej kameralną przestrzenią o charakterze półpublicznym.

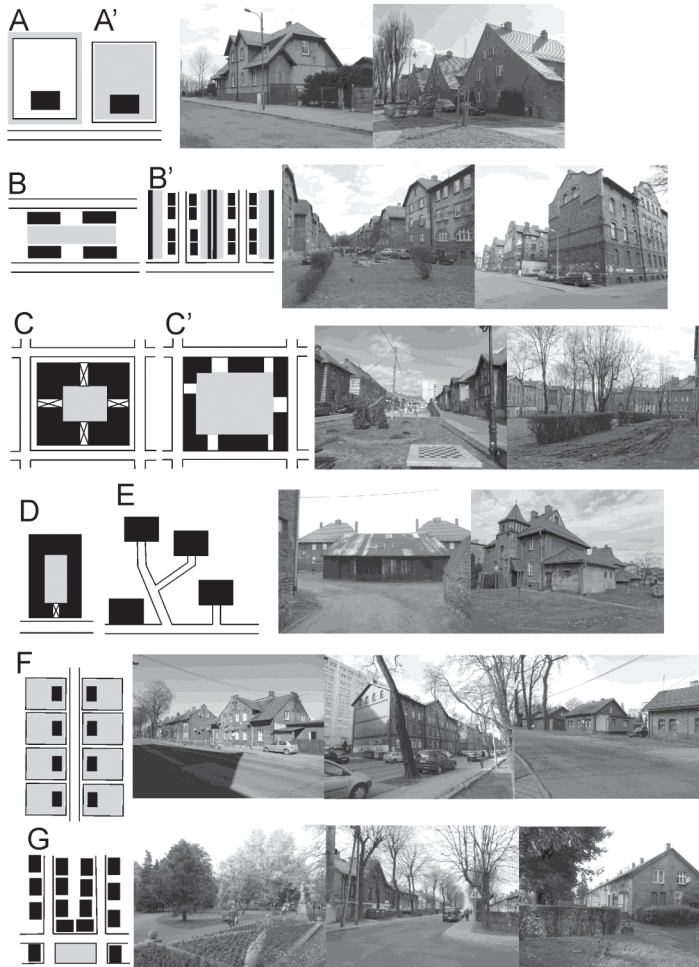
Cechą charakterystyczną osadnictwa doby uprzemysłowienia jest przemieszanie w strukturze miast zarówno osiedli robotniczych złożonych z parterowych domków, jak i kilkukondygnacyjnych kamienic, których przestrzeń interakcji zwykle była zamknięta ścianami budynków sąsiednich [Nalepa-Orłowska 1955]. Wypracowana typologia zachowanych układów osiedli robotniczych Rudy Śląskiej dotyczy relacji przestrzennej między formą zabudowy a przestrzenią publiczną, które tworzą dany typ zespołu zabudowy. Studia nad zakresem urbanistycznym przeprowadzono za pomocą analizy zdjęć lotniczych udostępnionych na Geoportalu Miasta Rudy Śląskiej [<https://rudaslaska.geoportal2.pl/...> dostęp: 9.04.2017 r.], a także w toku badań terenowych. Ponadto odwołano się do typologii Chmielewskiego [2001] (ryc. 2 ACDF), jednak pierwotny podział dotyczył wszystkich rodzajów osiedli mieszkaniowych, w związku

z czym konieczne było stworzenie takiej, która odpowiadałaby robotniczemu zespołowi mieszkaniowemu pochodzącym z drugiej połowy XIX w. i początków XX w., nawiązując jednak do już istniejącej typologii. Wydzielono tym samym 7 typów i 3 podtypy badanych zespołów zabudowy mieszkaniowej, składających się z (szare pole na schematycznych rycinach oznacza przestrzeń publiczną) (ryc. 2):

- **A i A'** – zabudowy wolnostojącej jedno- lub wielorodzinnej (w tym bliźniaczej). Tworzą ją różne typy zabudowy, zarówno budynki bliźniacze (osiedle ogrodowe, Orzegów), jak również wolnostojące budynki wielorodzinne i jednorodzinne. Cechą charakterystyczną jest istnienie przestrzeni półprywatnej ograniczającej się do strefy ogrodu przy zabudowie jednorodzinnej oraz zamkniętego podwórza z tyłu budynku wielorodzinnego. Typy te sytuowane są z reguły w zabudowie zgrupowanej (np. w Nowym Orzegowie), jako jeden z wielu typów zabudowań składających się na jedno większe osiedle robotnicze.
- **B i B'** – kamienic tworzących podwórza lub posiadających zabudowania gospodarcze. Zespoły kamienic zestawione równolegle do siebie mogą tworzyć *quasi*-podwórza albo place służące mieszkańcom otaczających budynków. Przestrzenie te często stanowią ponownie zagospodarowane miejsce po wyburzonych wcześniej budynkach gospodarczych. W drugim przypadku na zapleczu kamienicy oprócz podwórza nadal znajdują się budynki gospodarcze pozostające do dyspozycji jej lokatorów, a wówczas cała przestrzeń nabiera półpublicznego charakteru. Cały zespół mieszkalny mieści się zawsze wzdłuż ulicy osiedlowej, za przykład w tym zakresie może posłużyć osiedle Neubau w Nowym Bytomiu i Hofrichter na Goduli, a także Carls w Rudzie.
- **C i C'** – kamienic z dziedzińcem lub podwórzem z lukami między budynkami. Różnica między tymi dwoma zespołami zabudowy polega na zróżnicowanym stopniu domknięcia przestrzeni publicznej tworzącej dziedziniec (wybetonowany) lub podwórze (teren zieleni miejskiej). W pierwszym przypadku na wewnętrzny plac osiedla mogą prowadzić różnego rodzaju bramy lub schody (np. osiedle Carl Emanuel w Rudzie). Z kolei typ C' nie posiada pełnego domknięcia wewnętrznej przestrzeni, gdyż luki między budynkami są znaczne (np. osiedle Barbary na Goduli), a nawet część zabudowy została wyburzona (np. Werdon w Wirku) lub uzupełniona inną (np. przy ul. Radoszowskiej w Kochłowicach). Natomiast przestrzeń publiczna przeznaczona jest na potrzeby mieszkańców tego kwartału zabudowy.
- **D** – kamienic z zamkniętym podwórzem. Cechą charakterystyczną tego typu zabudowy wielorodzinnej jest zamknięty dziedziniec, na który prowadzi brama. Przestrzeń publiczna w tym przypadku nabiera cech półprywatnej, na co składa się zamknięte wewnątrz urbanistyczne oraz relatywnie niewielka liczba mieszkańców kamienicy. Podobnym rozwiązaniem cechuje się osiedle przy ul. Wojska Polskiego w Nowym Bytomiu.

- **E** – grupy zabudowań. Do tego typu osiedli zaliczono te, które składają się z wielorodzinnej zabudowy wolnostojącej z własną niewielką przestrzenią ogrodową. Przestrzeń publiczną tworzy zazwyczaj infrastruktura umożliwiająca interakcje społeczne (budynek gospodarczy, trzepak, altana osiedlowa itp.). Tego typu układem urbanistycznym cechuje się osiedle Morgenroth w Chebziu, które tworzone jest przez 12 budynków wieloosobowych zgrupowanych w trzech grupach. W jednej z grup na środku przestrzeni między czterema budynkami usytuowany jest m.in. budynek gospodarczy.
- **F** – ulicówki (wielorodzinnej). Główną osią osiedla jest ulica, wzdłuż której rozwija się zabudowa, z reguły mieszana, tj. budynki wielorodzinne wolnostojące sąsiadują z typowymi familokami. Tego typu osiedle robotnicze nie posiada z reguły jednej wspólnej przestrzeni publicznej, a jedynie podwórka (grozione lub otwarte) wokół poszczególnych budynków. Typowymi przykładami w Rudzie Śląskiej są osiedla Glückauf oraz Rudahammer w północno-zachodniej części miasta. Cechą charakterystyczną tych osiedli jest zastosowanie jednolitej formy dla danego typu zabudowy, przede wszystkim dla zabudowy wolnostojącej (w tym bliźniaczej), która dodatkowo wyróżnia się swą architekturą i jednolitą bryłą (lub kilkoma rodzajami brył) w obrębie całego osiedla. Natomiast chaotyczny i nieujednolicony układ oraz formę przybrały zespoły familoków.
- **G** – zabudowy przy ogólnodostępnej przestrzeni publicznej. Jest to specyficzny typ osiedla, gdyż zabudowa zlokalizowana jest wokół lub w pobliżu niewielkiego skweru. Bardzo często stanowi on przestrzeń publiczną nie tylko dla społeczności zamieszkującej dane osiedle, ale także korzysta z niego większość mieszkańców najbliższej okolicy. Skwer ten może przybierać charakter lokalnego zieleńca nakierowanego na spełnianie funkcji rekreacyjnych i komunikacyjnych (domy uchodźców, Bielszowice) lub też dodatkowo w jego pierzejach mogą mieścić się różnego rodzaju funkcje. W takiej sytuacji przestrzeń ta przyjmuje charakter centralnego placu dzielnicy, jak w przypadku Goduli.

Wiele z badanych osiedli robotniczych reprezentuje mieszany układ urbanistyczny, składający się z kilku typów zespołów zabudowy mieszkaniowej. Jednak należy podkreślić, że każde osiedle jest jedyne w swoim rodzaju pod względem architektonicznym. Do bardziej wyrazistych rozwiązań można zaliczyć Os. Staszica (Ruda), w którym budynki posiadają zdobienia i dekoracyjne wykończenia. Ponadto nawiązuje ono do budownictwa domów robotniczych dzielnicy Rudy odróżniającej się od innych dzielnic w tym względzie, gdyż unikano zabudowy koszarowej [Mercik 2005]. Innym przykładem jest Osiedle Carl Emanuel (os. Karmeńskie), gdzie drobiazgowo podejście do detalu architektonicznego (gzymśów, obramień okiennych wykonanych z kamienia) i nadanie każdemu budynkowi indywidualnego charakteru pozwoliło również na utworzenie jednorodnego pod względem wizualnym zespołu zabudowy

Ryc. 2. Układy urbanistyczne osiedli robotniczych: A, A' – zabudowy wolnostojącej jedno- lub wielorodzinnej (fot. Orzegów i Os. Staszica), B, B' – kamienic tworzących podwórza lub posiadających zabudowania gospodarcze (fot. Hofrichter i Neubau), C, C' – kamienic z dziedzińcem lub podwórzem z lukami między budynkami (fot. Carl Emanuel i Barbary), D – kamienic z zamkniętym podwórzem, E – grupy zabudowań (fot. Morgenroth), F – ulicówki (Glückauf, zespół przy ulicy Parkowej, zabudowa ul. Sprusa), G – zabudowy przy ogólnodostępnej przestrzeni publicznej (fot. Godula)

[<http://www.wirtualnaruda.pl/os-karmanskie.htm>, dostęp: 9.04.2017 r.]. Nieco innymi rozwiązaniami cechuje się Os. Morgenroth, gdzie klatki schodowe zostały wykonane w formie baszty ze zwieńczeniami w postaci wieżyczek [<http://www.wirtualnaruda.pl/os-szafranka.htm>, dostęp: 9.04.2017 r.], natomiast Os. Werdon i osiedle przy ul. Radoszowskiej w Kochłowicach nabrały indywidualnych cech przez zastosowanie de-

koracyjnych, otynkowanych płycizn kontrastujących z ceglana elewacją [<http://www.wirtualnaruda.pl/os-werdon.htm>, dostęp: 9.04.2017 r.].

W Rudzie Śląskiej pojawiają się również inicjatywy stylizowania nowych osiedli mieszkaniowych na osiedla robotnicze, przez nawiązanie architekturą do istniejącej zabudowy – np. projekt osiedla Nowy Werdon powstającego *vis a vis* historycznego osiedla robotniczego Werdon w Wirku. Drugim przykładem jest zrealizowany już zespół zabudowy wielorodzinnej Os. Wysoka-Cynkowa (w miejscu dawnej huty cynku, po której zachowała się jedynie nazwa ulicy – ul. Cynkowa) w Czarnym Lesie [*Karte des...* 1893] (ryc. 2F). Badany zespół składa się z komunalnych budynków niskokondygnacyjnych z ogródkami, a także z dość licznymi przestrzeniami publicznymi wspomagającymi integrację mieszkańców osiedla.

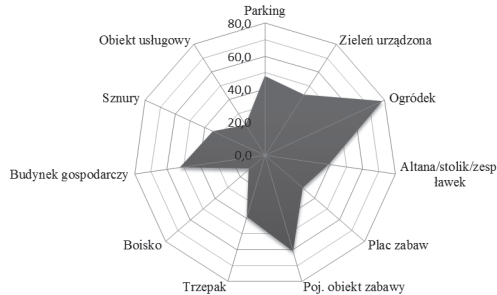
2.2. Zagospodarowanie podwórzki osiedlowych i ich odnowa

Jednostka mieszkaniowa powinna cechować się niewielką liczbą mieszkańców, zapewnieniem minimum terenów zieleni oraz ograniczeniem ruchu pojazdów, co może generować poczucie bezpieczeństwa oraz umożliwiać kontakty „twarzą w twarz” mieszkańców osiedla [Jałowicki, Szczepański 2006]. Niewątpliwie jakość środowiska mieszkaniowego zależy od form zagospodarowania przestrzeni, a ważną rolę w kształtowaniu środowiska mieszkaniowego dla mieszkańców miast odgrywają przestrzenie wspólne, tj. współwłasność, w której spędzamy czas wolny [Zabdyr-Jamróż 2013]. Jak wylicza Siestrzewitowska [2008] tożsamość miejsca można odczytać w wizerunku przestrzeni (czyli przez formy oraz detale historyczne i współczesne), w postaci klimatu miejsca (kreowanego przez formy kształtowania przestrzeni, jej nastrojów oraz koloryt), a także przez tradycje (tj. historię miejsca i model życia społeczności lokalnej).

Wszystkie te elementy znajdują się wewnątrz osiedli robotniczych, w ich przestrzeniach publicznych, w których zachodzą interakcje mieszkańców. W patronackich zespołach mieszkaniowych takim miejscem są przede wszystkim podwórka, które mogą przybierać różne formy (rozdział 2.1) oraz mogą różnić się wyposażeniem w infrastrukturę, a ponadto typem użytkowania terenu. Zdecydowanie są to przestrzenie kształtowane przez głównych ich użytkowników, tym samym podwórka stanowią miejsca ważne społecznie, kształtujące relacje międzyludzkie oraz tożsamość lokalną badanych osiedli. Należy również podkreślić, że dla mieszczuchów są one często przestrzeniami prywatnymi, a wręcz intymnymi [Rumińska 2013].

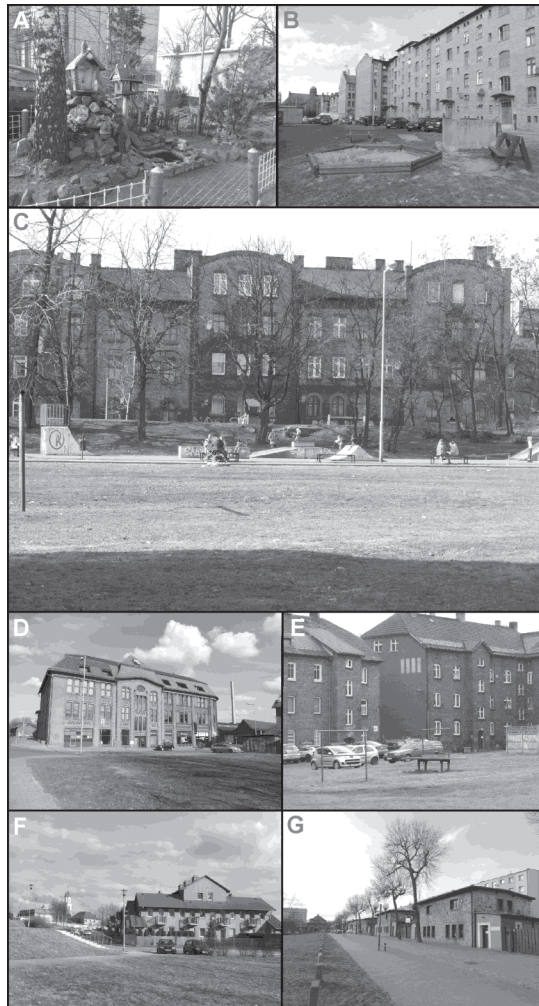
Większość spośród badanych robotniczych zespołów mieszkaniowych na terenie Rudy Śląskiej składa się z zabudowy wielorodzinnej, tworzącej różne typy przestrzeni (podwórki) osiedlowej, w których kontakty międzyludzkie determinuje określone zagospodarowanie terenu. Najwięcej różnego typu elementów podwórzki znajduje się na największych osiedlach robotniczych: osiedla kolejowego na Chebziu (91% wszystkich wyróżnionych elementów), Kaufhausu (82%). Niestety nie zawsze ilość

idzie w parze z jakością, jak w przypadku osiedla kolejowego czy kolonii Carls. Natomiast najsłabszym tego typu zagospodarowaniem cechuje się osiedle jednorodzinne praktycznie pozbawione przestrzeni publicznej (9%), ale oczywiście jest, że wynika to z posiadania ogrodów przydomowych przy każdym z budynków (tab. 1).

Ryc. 3. Częstość występowania danego elementu organizacji podwórza

Częstość występowania danej formy zagospodarowania przestrzeni osiedlowej w badanych jednostkach mieszkaniowych przedstawiono w postaci wykresu (ryc. 3). W 78% objętych badaniami osiedli zaobserwowano różnego rodzaju formy ogrodnictwa, zarówno w postaci ogródka przydomowego, przedogródka (tab. 1), jak również nieformalnego sadzenia roślin ozdobnych (tj. bez oficjalnej zgody administratora terenu). Znacznie rzadziej występuje zieleni urzędzona (przez zarządcę zespołu mieszkaniowego albo służby miejskie) i z reguły dotyczy ona szpalerów drzew oraz żywopłotów. Również niezbyt często spotykane są place zabaw (30% osiedli), gdyż z reguły mamy do czynienia wyłącznie z pojedynczymi obiektami tego typu (61%), tj. huśtawkami, piaskownicami, zjeżdżalnicami (fot. 1B). Zdarza się, że na danym osiedlu występuje kilka rodzajów przyrzędów, ale są one rozproszone w przestrzeni osiedlowej, a nie w postaci wydzielonej strefy dedykowanej tego typu aktywności mieszkańców. Ponadto na niektórych osiedlach zaobserwowano infrastrukturę sportową (boiska do koszykówki, stoły do tenisa stołowego) (fot. 1E). Z kolei obiektami wypoczynku, przeznaczonymi szczególnie dla starszych osób oraz integrującymi mieszkańców są miejsca do siedzenia (zespoły ławek i stolików występują jednak tylko w przypadku 39% badanych osiedli). Typowymi elementami kolonii robotniczych, również integrującymi społeczność oraz dającymi poczucie lokalnego (swojskiego) charakteru miejsca, są sznury służące do suszenia prania (widoczne z reguły latem i wiosną) oraz trzepaki, a także budynki gospodarcze (choć współcześnie jednak odmiennie użytkowane). Do zagospodarowania wynikającego z inicjatyw i potrzeb mieszkańców danego osiedla należą ponadto różnego rodzaju kapliczki oraz krzyże (fot. 1A), które również są swoistego rodzaju znakiem rozpoznawczym miejsca (tab. 1). Nieco nietypowym obiektem stanowiącym w niektórych przypadkach miejsce spotkań mieszkańców osiedla robotniczego może być dom usługowy (fot. 1D). Niestety w większości

Fot. 1. Kapliczka – inicjatywa mieszkańców (A) i miejsce zabawy osiedla przy ul. Woj. Polskiego (B), skatepark i pawilon usługowy – Os. Kaufhaus (C i D), infrastruktura Os. Werdon (E), nowe osiedle stylizowane na domy robotnicze (F), zrewitalizowane Os. Ficusus (G)

Źródło: W. Dragan

przypadków zagospodarowanie podwórzy osiedli robotniczych (jakość i brak uporządkowania) oraz stan nawierzchni miejsc publicznych, tj. brak równowagi między podłożem utwardzonym a zielenią lub dominacja nawierzchni nieutwardzonych, obniżają komfort podczas spędzania wolnego czasu.

Problem niskiej jakości wyposażenia w różnego rodzaju infrastrukturę podwórek historycznych osiedli dostrzega również samorząd miejski, który określił ten fakt

jako barierę konieczną do zniwelowania. Miasto postawiło sobie za jeden z celów zmodernizowanie starej zabudowy mieszkaniowej i jej bezpośredniego otoczenia w centrach dzielnic, gdyż – jak wskazuje – stanowią one potencjał kulturowy miasta, a układy i zabudowa z końca XIX w. przekładają się na dużą liczbę zabytkowych osiedli [*Lokalny Program...* 2014]. Na terenie Miasta Ruda Śląska mają zostać zrewitalizowane wybrane podwórka i skwery z zastosowaniem metody partycypacyjnej, m.in. Os. Werdon, Kaufhaus, Pl. Niepodległości w centrum Goduli, centrum Orzegowa [*Lokalny Program...Kompedium* 2014]. Przez proces rewitalizacji zachowuje się również specyfikę i odrębność danego osiedla robotniczego, jednak wraz ze znacznym podniesieniem standardu życia jego mieszkańców. Do udanych praktyk rewitalizacyjnych, dodatkowo podkreślających odrębność najstarszego osiedla robotniczego, z pewnością należy zaliczyć kolonię Ficus (fot. 1G). Odrębność tę zaznaczono również w postaci ograniczników kamiennych oddzielających osiedle od pozostałych zabudowań o odmiennej genezie. Natomiast w przypadku innych osiedli robotniczych na terenie Rudy Śląskiej zauważono też próbę podniesienia jakości wyposażenia w infrastrukturę, jednak działania te w większości przypadków mają charakter jedynie zabiegów doraźnych (np. zjeżdźalnia na Os. Neubau), a czasem prowadzą do pewnej unifikacji historycznej formy jednostki mieszkaniowej ze współczesnym otoczeniem (np. skatepark na Os. Kaufhaus) (fot. 1C). Zachowanie *genius loci* danego miejsca, w tym przypadku podwórza, powinno stanowić ważną kwestię podczas odnowy tych przestrzeni. Wprowadzając nowe elementy powinny one nawiązywać do historii osiedla oraz tradycji jego mieszkańców, gdyż tylko wówczas nowa infrastruktura będzie elementem uzupełniającym „stara” przestrzeń, a nie ją modyfikującym.

Podsumowanie

Przeprowadzone badania nad odrębnością osiedli robotniczych wykazały, że jest ona kształtowana przez najbliższe otoczenie przeważnie silnie kontrastujące z historyczną zabudową badanych osiedli. Zidentyfikowano występowanie sąsiedztwa drogi szybkiego ruchu, obszarów budownictwa okresu gospodarki centralnie planowanej, sklepów wielkopowierzchniowych, a także ogródków działkowych, które często izolują osiedla patronackie ograniczając możliwość swobodnego ruchu pieszego i samochodowego. Szerokie badania nad różnego typu układami osiedli robotniczych umożliwiła specyficzna wielośrodkowa struktura wewnętrzna miasta Ruda Śląska, której współczesny organizm złożony jest z licznych osad robotniczych pochodzących z XIX i początków XX w. W badaniach odwołano się do modelu rodzajów zabudowy w zespołach mieszkaniowych, jednocześnie przystosowując go do specyfiki badanych jednostek. Wydzielono siedem typów układów złożonych z zabudowy i przestrzeni publicznej, dla której z kolei wydzielono 11 rodzajów zagospodarowania terenu. Połączenie analizy sąsiedztwa osiedla robotniczego, jego układu, architektury oraz wewnętrznej organizacji przestrzennej umożliwiło ukazanie odrębności badanych

zespołów mieszkaniowych w różnych skalach. Elementy te wpływają na specyfikę formy przestrzennej danego osiedla robotniczego, jednak wewnętrzne relacje „pół-publiczne” ich mieszkańców kształtowane są przez tzw. małą architekturę. Niestety w większości badanych osiedli stan techniczny infrastruktury podwórzy wydaje się być nie wystarczający dla potrzeb mieszkańców. Ponadto powinno dążyć się do zachowania równowagi między elementami wprowadzanymi a specyfiką historycznego osiedla, tak by został zachowany klimat miejsca, a przestrzeń nie stała się zbyt ekstrawagancka, co mogłoby doprowadzić do osłabienia więzi mieszkańców z ich miejscem zamieszkania.

Ponadto zwrócono uwagę na kształtowanie odrębności osiedla patronackiego przez działania władz miejskich, które wskazują te zespoły mieszkaniowe jako potencjał kulturowy Rudy Śląskiej. Poza tym samorząd lokalny, przez projekty rewitalizacji, dokłada starań dla dążenia do zachowania indywidualnego charakteru robotniczych jednostek mieszkaniowych w zakresie modernizacji zabudowy, infrastruktury podwórzy oraz poprawy kwestii społecznych.

Literatura

- Chmielewska M., 2009, *Osiedla i kolonie robotnicze w Katowicach – identyfikacja, rozmieszczenie i stan zachowania*. „Acta Geographica Silesiana”, t. 6: 9-14.
- Chmielewski J. M., 2001, *Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast*. Oficyna Wyd. PW, Warszawa.
- Flötzkarte des Oberschlesischen Steinkohlenbeckens*, 1902, Sect. Antonienhütte (No. 24), Bielschowitz (No. 23), Halemba (No. 30), Kochlowitz (No. 31), Morgenroth-Lipine (No. 18), Radoschau (No. 32), Zabrze-Ruda (No. 17), Maßstab 1:10000, Priebatsch's Buchhandlung, Breslau.
- Jałowicki B., Szczepański M. S., 2006, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*. Wyd. Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Jaros J., 1970, *W okresie uprzemysłowienia (od drugiej połowy XIX wieku do 1922 roku)*, [w:] *Ruda Śląska. Zarys rozwoju miasta*, A. Szefer (red.). Wyd. „Śląsk”, Katowice: 44-64.
- Karte des Deutschen Reiches – Generalstabskarte: Blatt: Beuthen* (1893), Maßstab 1:100000, Kgl. Preussischen Landes – Aufnahme, Bayern.
- Klajmon B., 2005, *Rewitalizacja koloni robotniczej Zgorzelec w Bytomiu*, [w:] *Historyczne osiedla robotnicze*, G. Bożek (red.). Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego, Katowice; 32-38.
- Lokalny Program Rewitalizacji Miasta Ruda Śląska do 2030 roku* (2014), Urząd Miasta Ruda Śląska, Ruda Śląska.
- Lokalny Program Rewitalizacji Miasta Ruda Śląska do 2030 roku: Kompendium* (2014), Urząd Miasta Ruda Śląska, Ruda Śląska.

- Mercik H., 2005, *Kolonia robotnicza w rejonie ulic Kościelnej – Staszica – Wolności w Rudzie, dzielnicy Rudy Śląskiej*, [w:] *Historyczne osiedla robotnicze... op. cit.*: 61-69.
- Nalepa-Orłowska I., 1955, *Typy robotniczego osadnictwa górniczo-hutniczego na Górnym Śląsku*, [w:] *Górny Śląsk. Prace i materiały geograficzne*, A. Wrzosek (red.). Wyd. Literackie, Kraków: 345-380.
- Rumińska A., 2013, *Antropologia podwórka*, [w:] *Rewitalizacja podwórek*, W. Jarczewski, M. Huculak, K. Janas (red.). Instytut Rozwoju Miast, Kraków: 51-65.
- Siestrzewitowska M., 2008, *Pojęcie tożsamości przestrzennej miasta*. „Teki Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych”, 2008B: 192-202.
- Smolka-Franke B., 2016, *Miasto poprzemysłowe – nowa jakość czy skanseny?* „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej”, Seria: Organizacja i Zarządzanie, z. 95: 453-465.
- Topographische Karte (Meßtischblatt) – Ostdeutschland, Blatt: Beuthen O.S (3309) (1943)*, Maßstab 1:25000, Königliche Preussische Landesaufnahme ; Reichsamt für Landesaufnahme, Berlin.
- Topographische Karte (Meßtischblatt) – Ostdeutschland, Blatt: Gleiwitz (3352) (1940)*, Maßstab 1:25000, Königliche Preussische Landesaufnahme, Reichsamt für Landesaufnahme, Berlin.
- Topographische Karte (Meßtischblatt) – Ostdeutschland, Blatt: Hindenburg O.S. (3308) (1940)*, Maßstab 1:25000, Königliche Preussische Landesaufnahme, Reichsamt für Landesaufnahme, Berlin.
- Topographische Karte (Meßtischblatt) – Ostdeutschland, Blatt: Schwientochlowitz (3353) (1942)*, Maßstab 1:25000, Königliche Preussische Landesaufnahme, Reichsamt für Landesaufnahme, Berlin.
- Wejchert K., 1984, *Elementy kompozycji urbanistycznej*. Wyd. Arkady, Warszawa.
- Zabdyr-Jamróz A., 2013, *Miejski plac i podwórko a partycypacja i antycypacja*. „Przestrzeń i Forma”, 19: 205-218.
- [<http://www.wirtualnaruda.pl/os-karmanskie.htm>] [dostęp: 9.04.2017 r.].
- [<http://www.wirtualnaruda.pl/os-szafranka.htm>] [dostęp: 9.04.2017 r.].
- [<http://www.wirtualnaruda.pl/os-uchodzcy.htm>] [dostęp: 9.04.2017 r.].
- [<http://www.wirtualnaruda.pl/os-uchodzcy.htm>] [dostęp: 9.04.2017 r.].
- [<http://www.wirtualnaruda.pl/os-werdon.htm>] [dostęp: 9.04.2017 r.].
- [<https://rudaslaska.geoportal2.pl/start.php>] [dostęp: 9.04.2017 r.].